

Türk arənləri

KAT İL XAQAQAN TUĞBIR

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəli qəzetin 32-i sayında)

Mən vuruşmayacağam, knyazla iş haqqında danışmaq istəyirəm». Bundan sonra xan geri çəkildi. Li Şin-min (N.Y.Biçurində: Tsın-van - Ə.R.) şayiələr yaymaq üçün adamlar göndərdi. Tuli həqiqətən də knyazın tərəfinə keçməyə mayıl idi və döyüşə girmək istəmirdi, Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) isə ona zor gəlmək istəmədi, onu çəbi tigin Sımo (N.Y.Biçurində: Tezyabi - Dələ Sımo - Ə.R.) sülh təklif etməyə göndərdi. İmperator razılaşdı və Tuli özü knyazla qardaşlaşmağı ona təklif etdi. İmperator ona dedi: mən səni Xyelinin (Kat İl xaqanın - Ə.R.) simasında qəbul edirəm. Sımo əmri yerinə yetirdi. Xyemi (Kat İl xaqan - Ə.R.) təzəcə sülh bağlamışdı ki, güclü yağışlar yağmağa başladı; kaman və oxlar zəiflədi. Xaqan təəssüflə geri qayıtdı».

Beləliklə, Kat İl xaqan ikinci səhvə yol verir və ovcunun içində olan qələbəni əldən buraxır. Çin dövləti şərqi türklərlə sülh bağlayır ki, müharibəyə hazırlaşsın. İmperator əvvəlcə paytaxtı cənuba köçürmək istəyir, lakin oğlu Li Şi-min sübut edir ki, paytaxtın cənuba köçürülməsi Çinin şimal hissəsinin köüllü surətdə türklərə verilməsi demək olardı. İmperatorun yanında çağırılan hərbi şura qərara alır ki, şimal sərhədləri möhkəmləndirilsin. Xuanxe çayında avarlı donanma yaradılısın. İmperator qərbi türklərin yanına səfirlik göndərir və qərbi türklərin xaqanı Tun Yabğu ilə şərqi türklərə qarşı ittifaq bağlayır.

Kat İl xaqan bütün bu hazırlığı gördü. Buna görə də 625-ci ildə türklər yenidən Çinin daxilinə hücumlar etməyə başlayırlar. Həmin ilin yayında xaqan qoşunları Linçjou, Şoçjou və Dayçjounu mühasirə edirlər. Bütün 625-ci il boyu türk qoşunları Çinin şimal əyalətlərini talan etməklə məşğul olurlar. Çin salnaməsi dağıdılmış və talan edilmiş şəhərlərin, məğlub edilmiş və öldürülmüş Çin sərkərdələrinin böyük bir siyahısını verir. Bir il sonra 626-cı ilin sentyabrın 23-də Kat İl xaqan yüz minlik ordu ilə Çin imperiyasının paytaxtı Çanan şəhərinin ətrafına gəlir. Artıq Çində hakimiyyət başına istedadlı sərkərdə Li Şi-min gəlmişdi; onun imperator adı Taytszundur. İmperator paytaxtı möhkəmlədir. İlk toquşmada türklərdən min nəfər öldürülür və Sığın Uluço əsir tutulur. Kat İl xaqan saray xadimi Çjişi Siliyi Çin sarayına şəxsən imperatorla görüşmək üçün göndərir. Görüş zamanı Sili iftixarla deyir ki, indi iki xan milyonluq ordu ilə gəlmişdir. Bunun cavabında imperator Taytszun deyir: «Mən şəxsən xanla sülh müqaviləsi bağlamışam; siz isə onu pozdunuz; bundan əlavə ədalətli mühari-

bənin əvvəlində ata və oğul (Kat İl xaqan Çulo xaqanın və Sibir xaqanın qardaşı idi, onların üçü də Kijin xaqanın oğulları idi. Tuli xan Sibir xaqanın oğlu idi - Ə.R.) mənim təklifimlə razılaşdılar və saysız-hesabsız qiymətli əşyalarla və ipək parçalarla mükafatlandırıldılar; nə üçün həyasızcasına qoşunla bizim paytaxtımızın ətrafına gəlmisəniz və hələ özünüz də öz qürdətinizlə öyünürsünüz? İndi mənə bu qalır ki, sizi məhv edirəm». Sili bağışlanmasını xahiş edir. Əyanlar da imperatora məsləhət görürlər ki, onu hörmətlə yola salsın. İmperator əmr edir ki, Sili dövlət kabinetində sarınsın. Sonra o, əmr edir ki, qoşunun ən yaxşı hissələri şəhərdən çıxsın və döyüşə hazır vəziyyətdə düzülün. Çin ordusunun mavi bayraqları, batalyonların hərbi düzümü türkləri heyrətə salır. Sonra imperator bir neçə nəfərin müşayiəti ilə Vey çayının sahilinə gəlib uca səse xaqanı məzəmmət edir. O, Kat İl xaqanın atının cilovunu tutub döyüşə hazırlaşmağa çağırır. Əyanlardan biri (Syao Yuy) imperatorun özünə laqeydliyini görüb onun atının üzəngisindən yapışır və uzaqlaşmaq üçün onu dilə tutur. İmperator ona deyir: «Mən hər şeyi yaxşı-yaxşı fikirləşmişəm, sənin bunu bilməyin lazım deyil. Türklər öz basqınları ilə bizim torpağımızı silib süpürmüşlər. Bizim daxili şəraitimiz... nə qədər çətin olsa da, onlar fikirləşirlər ki, mən şəhərdə qapanıb qalacağam, onlar isə arada paytaxtın ətrafında böyük soyğunçuluq edəcəklər. Mən ona görə tək çıxdım ki, heç nədən qorxmadığımı göstərim; mən yaxşı qoşun çıxarmışam, qoy onlar bilsinlər ki, mən vuruşacağam və onların arzularının əleyhinə olaraq onların ilk fikirlərinin qarşısını ala bilərəm. Onlar bizim torpaqların içərilərinə çox dərin soxulduqları üçün qorxacaqlar ki, geri qayıda bilməsinlər: buna görə də döyüşmək lazım gəlsə, mən üstün gələ bilərəm, sülh bağlamaq lazım gələrsə, müqavilə möhkəm olar. Bu yürüş bizim düşmən üzərindəki hakimiyyətimizin taleyini həll etməlidir». İmperatorun cəsarəti Çin dövlətini bu dəfə də xilas edir. Elə həmin gün Kat İl xaqan sülh bağlamağı təklif edir. Çin imperatoru bu təklifi qəbul edir. Ertəsi günü Vey çayının üstündəki Byan-tsyo körpüsündə at kəşib sülh bağlayırlar. İmperatorun xahişi ilə xaqan tutduğu bütün əsirləri azad edib Çinə qaytarır. Türk qoşunları geri qayıdır.

Bu qədər üstün qüvvəyə malik olub neçənci dəfə sülh təklif etmək, sülh bağlamaq təəccüb doğurur. Xaqanın bu dəfəki sülh təklifini yalnız bir şeylə izah etmək olar. Güman ki, Kat İl xaqana xəbər verilmişdir ki, qərb türkləri şərqi türklərinə qarşı hərbi yürüşə hazırlaşsınlar. Xatırlatmaq lazımdır ki, qərbi türk xaqanlığı ilə Tan sülaləsi şərqi türk xaqanlığına qarşı hərbi ittifaq bağlamışdı. Onda haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır: xaqanlığın təhlükəsizliyini arxadan (qərbdən) təmin etmədən Kat İl xaqan Çin üzərinə nə üçün yürüş edirdi?

Şərqi türk xaqanlığı ilə Çin imperiyası arasında Vey çayı üzərində bağlanan sülh Tun Yabğu xaqanın şərqi yürüşünü pozur. Lakin qərb türkləri bu zaman İran-Bizans müharibəsində bərk məşğul idilər.

Bağlanan sülh müqaviləsinə imperator Taytszun özü qiymət verir. Əyanlardan biri (Syao Yuy) ondan soruşur: Xyeli (Kat İl xaqan) gələndə hərbi rəislərin çoxu döyüşməyi təklif etdi. Yaxşı olmadımı ki, düşmənlə döyüşüb onu məğlub edəydik. İmperator ona belə cavab verir: «Türklər çoxsaylıdır, lakin onlarda intizam yoxdur. Padşah da, rütbəli də təkcə mənfəət güdür. Xan çayın qərb tərəfində duranda ağsaqqallar mənim yanıma gəldilər. Mən onları sərxoş olanadək içirdim və hamısını sarıdım. Bunu etmək çox asan idi. Mən həm də sərkərdələrdən Çin-sun Vu-tszi və Li Tszinə əmr etdim ki, qoşunu gizli şəkildə Yuçjouya aparsın; və böyük

ordu düşməni izləməyə başlayanda pusqu onun ön yolunu kəsməli idi. Onda onları tutmaq ovucu çevirmək kimi asan olardı. Mən taxt-taca bir az əvvəl çıxmışam və dövlət üçün dinclik və sakitlik zəruridir. Düşmənlə döyüşə başlayaraq biz çoxlu öldürülmüş və yaralanmış adam itirə bilərdik. Düşmən darmadağın edilərdi, lakin məğlub olmazdı və əgər qorxu onlara qayda-qanun qaytarsa idi və sizə qarşı nifrət oyatsa idi, onda biz ona qarşı necə durardıq? İndi silahı qoyub və zirehi çevirib, əgər düşməni bahalı əşyalarla və ipək parça ilə şirnikləndirsək, onda onlar fəxr edəcəklər; təkbüür isə onları məhvə doğru aparır: və buna görə də deyirlər: almaq istəyirsənsə, mütləq ver». Xaqan imperatora 3 min at və 10 min qoyun hədiyyə göndərir, lakin imperator təşəkkür edib bunları qaytarır və əvəzinə türklərə əsir düşmüş çinlilərin azad edilməsini xahiş edir. artıq yuxarıda deyildiyi kimi, xaqan onun xahişini yerinə yetirir.

Çin imperatorunun uzaqgörənliklə dediyi sözlər tezliklə həqiqətə çevrilir. Düşməndən xeyli üstün olub döyüşə girməmək, döyüşsüz qələbəni əldən vermək, sülh bağlamaq, özü də neçənci dəfə, türklərə pis təsir bağışlayır. Ölkədə narazılıqlar başlanır. 626-cı il sülhündən sonra böyük çöldə xəbər yayılır ki, Kat İl xaqan Çin imperatoru üzərində böyük qələbə qazanmışdır. Seyanto qəbiləsi türk xaqanlığından ayrılıb şərqi türk xaqanlığı ilə birləşdiyini bildirir. Bu vaxt seyanto qəbiləsində 70 min alaçıq vardı. Seyanto qəbiləsinin şərqi türk xaqanlığına birləşməsi Kat İl xaqanın şimali Cuncariyaya hakim olması, qərbi türklərin hücumu təhlükəsinin aradan götürülməsi, habelə, xaqanlığın xeyli güclənməsi demək idi. Digər tərəfdən isə bunun mənfəət natiçəsi də vardı: şərqi türk xaqanlığında telə ünsürləri güclənirdi və bu tezliklə özünü göstərdi.

626-cı ildə Vey çayı üzərində bağlanmış sülh müqaviləsi Kat İl xaqanı təmin etmirdi. Xaqan öz səhvini başa düşür ki, Çin imperiyası o qədər də güclü deyildir ki, ona qalib gəlmək olmasın. Hələ üstelik Çin imperatoru təkliddə, müttəfiqsiz şərqi türklərə hücum etməyə cürət etməz. Onun müttəfiqi - qərbi türk xaqanının, başı isə İrənlə müharibəyə qarışmışdı, qərbi türk qoşunları Zaqaqziyada ilişib qalmışdı. 627-ci ildə Kat İl xaqan Çin dövləti ilə müharibə etmək haqqında düşünür. Buna görə də o, hər şeydən əvvəl, Tun Yabğu xaqanın Çin imperatoru ilə qohum olmasına mane olmağı qərara alır. Tun Yabğu xaqan hələ 625-ci ildə Çin imperatoru ilə qohum olmaq istədiyini bildirmişdi. İmperator əyanları ilə məsləhətləşdikdə onlardan biri demişdi ki, uzaqda olanla qohum olmaq, yaxında olana hücum etmək rahatdır (yəni qərbi türk xaqanı ilə qohum olmaq, şərqi türk xaqanına hücum etmək rahatdır). İmperator bu fikri bəyənmiş və qohumluğa razılıq vermişdi. 627-ci ildə Kat İl xaqan bildirir ki, şahzadə onun torpaqlarından keçəndə o, şahzadəni tutub saxlayacaq. Tun Yabğu xaqan bundan kədərlənir, lakin əlindən bir şey gəlmir. 627-ci ilin qışı sərt keçir, çoxlu mal-qara və at tələf olur. Xalqın narazılığı buna gətirir ki, həmin il seyanto, xoyxu (uyğur) və bayırxu qəbilələri üsyan edib şərqi türk xaqanlığından ayrılır. Kat İl xaqan Çinə müharibəyə başlamazdan əvvəl bu qəbilələri ram etmək qərarına gəlir. O, qərbdən oğlu Yukuk xanı böyük bir ordu ilə qiyamçı qəbilələrin üzərinə göndərir, Tuli xana isə əmr edir ki, şərqdən öz tolis qəbilələri ilə qiyamçıların üzərinə hücumu keçsin (N.Y.Biçurin təkcə Tuli xanın qiyamçıların üzərinə göndərildiyini yazır, Hukuk xan haqqında danışmır). Uyğurlar 5 min nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə ilə Yukuk xana qarşı çıxır və Malışan dağının yaxınlığında onun ordusunu darmadağın edirlər. Yukuk xanın əmisi oğlu Aşına

Şəki onun köməyinə gəlir, lakin uyğurlar onu da məğlub edib çoxlu əsir tuturlar. Tuli xanın ordusunun əqibəti daha pis olur: o, döyüşdə tam məğlub olur, kiçik bir yüngül süvari dəstəsi ilə güclə qaçıb canını qurtarır. Kat İl xaqan bundan qəzəblənir. O, elə düşünür ki, Tuli döyüşü bilərəkdən uduzmuşdur (yada salıram ki, Tuli xan hələ əvvəllər Çin imperatoru ilə dostluq edirdi). Xaqan əmr edir ki, qardaşı oğlunu həbs etsinlər. L.N.Qumilyev əlavə edir ki, xaqan onu çubuqla kətkəldirir, lakin kətkək məsələsi N.Y.Biçurinin əsərində yoxdur. L.N.Qumilyev əlavə edərək yazır ki, Kat İl xaqanı günahlandırmaq çətindir. Onun qardaşı oğlu Çin imperatoru qarşısında səcdə edərək ikibaşlı oyun oynayırdı. Axı məhz o, iki dəfə Çinə müvəffəqiyyətli hücumu pozmuşdu, indi də onun məğlubiyyəti, görünür, ali xaqanın qüdrətini möhkəmlətmək istəməməsinin nətiçəsi idi. Tuli xaqan bu təhqirdən sonra əmisinə kin bəsləyirdi.

Yuxarıda göstərdi ki, qış sərt keçdiyi, çoxlu qar yağdığı üçün çoxlu mal-qara və at tələf olur, türklərin arasında aclıq baş verir. Türk qoşunları heyvan tutmaq bəhanəsi ilə sərhədi keçir, Şoçjouya daxil olur. Dövlət adamları Çin imperatoruna deyirlər ki, türklər sülh müqaviləsinə pozduqları üçün xaqanlığa müharibə elan etmək lazımdır. İmperator buna razı olmayıb deyir: «Hətta sadə adama da inanmamaq olmaz, padşaha isə xüsusilə. Biz onlarla əhd bağlamışıq. Onların bədbəxtliyindən istifadə edib onların məhvini axtarmaq olarmı? Qoy onlar bizimlə haqsız rəftar etsinlər, onda müharibə elan edərək».

628-ci ildə Tuli xan - tolislərin xanı əmisinə qarşı üsyan edir və kömək üçün Çinə müraciət edir. imperator deyir: «Mən və Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) əhd bağlamışıq. Tuli ilə isə qardaşlıq ittifaqına girmişik: axırıncıya necə kömək etməmək olar?» Kat İl xaqan da qoşununu artırır və sərhədə nəzər salırdı. 629-cu ildə seyanto qəbiləsi başda İnan xan olmaqla üsyan edir, İnan özünü xaqan elan edir və kömək üçün Çin sarayına müraciət edir. İmperator əmr edir ki, düşməne, yəni türklərə zərbə vurulsun, lakin Kat İl xaqan döyüşə girmədən geri çəkilir. Şərqi türk xaqanlığının süqutu başlanır. Lakin bu zaman xaqanlığı xilas etmək üçün işıq ucu görünür: türk sərkərdələrindən Aşına Şəni qərbi türk xaqanlığına məxsus Bişbalıq şəhərini tutur: bu şəhər cənubi Cuncariyanın qapısı idi. Aşına Şəni İrtış çayı sahilində yaşayan karluqları Tun Yabğu xaqana qarşı üsyana qaldırır. Ancaq bu şərqi türklərin son uğuru idi. Çin salnaməsi mənə məlum olmayan Doqquz Sığın öz xalqı ilə birlikdə Çinin tərəfinə keçdiyini, habelə, bayırxu, buğu, tonra, si və tatabi qəbilələri başçıların Çin sarayına gəlmələrini xəbər verir. İmperator 100 minlik qoşun toplayıb sərkərdə Li Tezinin baş komandanlığı ilə türklərə qarşı göndərir. Linçjou ətrafındakı döyüşdə çinlilər 10 min adam və mal-qara (qərbi olsa da, Çin salnaməçisi adamları heyvanlardan ayırmır; mənə elə gəlir ki, o bunu qəsdən edir) tuturlar. Tuli xan, Yuysə Şad və İnnay tigin Çinə qaçır (Tuli xanın xəyanəti üzə çıxdıqdan sonra Kat İl xaqan qardaşı oğlu İnnay tigin vələhd təyin etmişdi).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tuli xanın əmisinə qarşı qiyam qaldırmasında Çin diplomatiyasının əlinin olduğunu güman etməyə hər cür əsas vardır. Hər dəfə türk dövləti qüvvətlənib Mərkəzi Asiyada gərkəmli rol oynamağa başladığında, türk dövləti Çin üçün təhlükə törətdikdə Çin diplomatiyası türk xanədanının üzvləri arasında nifaq salır, üsyanlar təşkil edir, sonra zəif tərəfə yardım göstərir və zəif tərəfin qalib gəlməsi üçün şərait yaradırdı.

(Davamı 6-cı səhifədə)

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Bundan iki məqsəd güdülürdü: Əvvələn, iğtişəşlər, daxili çəkişmələr və müharibələr nəticəsində türk dövləti çox zəifləyib Mərkəzi və Şərqi Asiya (sonralar hətta Orta Asiya) ərazisi uğrunda mübarizədə Çin imperiyası ilə rəqabət apara bilmirdi. İkincisi, zəif tərəfə kömək etməklə Çin dövləti yeni türk hakimiyyət orqanlarını onlar hələ hakimiyyət başına gəlməzdən əvvəl öz təsiri altına salır, sonralar isə onlardan öz məqsədləri (məsələn, Çin əleyhinə qaldırılan üsyanları yatırmaq yaxud Çinin düşmənləri ilə müharibə etmək) üçün istifadə edirdi.

630-cu ildə Vu-yan-lin (Oyanmen) dağı yaxınlığında çinlilər gecə qaranlığında qəfildən türklərə hücum edirlər. Kat İl xaqan ağır məğlubiyyətə uğrayır və səhradan keçib şimala çəkilir. Onun yaxın adamları, başqa ağsaqqal soğdalı Kan Sumi olmaqla, xaqana xəyanət edib düşmən tərəfinə keçirlər. Onlar Suy sülaləsindən olan qadın imperator Syao Xəunu və Çin taxtacına namizəd Yan Çjon-daonu çinlilərə təslim edirlər. Kat İl xaqan Txye-Şan (Tyan-Şan) dağlarına çəkilir. Onun ətrafında hələ bir neçə on min döyüşçü vardı. Onun səfiri Çjişi Sili üzr istəmək bəhanəsi ilə imperator sarayına gəlir və onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir (mətnədən məlum olmur ki, Çjişi Sili öz adından üzr istəyib onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir, ya xaqanın adından. Ancaq mətnin sonrakı hissəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, səfir xaqanın adından danışmış). İmperator zadəganlardan Tan Qəni və hərbi sərkərdələrdən An Sü-çjeni çaxır tuluqları ilə türk ordusuna göndərir. Baş komandan Li Tezan yaxşı bilirdi ki, bu iki adamın türk düşərgəsində olduğu müddətdə türklər dinc duracaqlar. Ona görə də o, qəfil hücum edib bütün ordunu əsir tutur. Kat İl xaqan arqamak atda İşbara Şunişi şadın yanına qaçmaq istəyir, lakin Çjan Bao-xan tərəfindən tutulub imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərinə gətirilir. İşbara Şunişi şad Janqarın kiçik qardaşı və Kat İl xaqanın əmisi idi. O, xaqana sadıq qalmış sonuncu adam idi. Kat İl xaqan əsir alındıqdan sonra İşbara Şunişi şad da öz qoşunu ilə gəlib Çin imperatoruna tabe olur.

KAT İL XAQAN TUĞBIR

Kat İl xaqanı imperatorun hüzuruna gətirdikdə Taytszun deyir: «Sən beş hərəkətdə müqəssirsən: 1) sənin atan çarlığını itirmişdi, Suy sülaləsinin köməyi ilə o, yenidən çarlığı aldı; sən isə o sülaləyə kömək etmək üçün bir ox da sərf etmədin və bunun vasitəsilə də buna gətirdin ki, onun böyük məbədinə və Şe və Toi məbədinə qurban da, təklif də yoxdur; 2) mənimlə qonşuluqda yaşayaraq sən sədaqəti pozdun və sərhədləri narahat etdin; 3) öz gücünə güvənərək, sən müharibələri dayandırmadın və bununla da aymaklarda narazılıq doğurdun; 4) Sən Çin təbəələrini soydun, tarlalarda taxılı məhv etdin; 5) sülh və qohumluğa razı olub vaxtı uzatdın və sonra özün gizləndin. Beləliklə, mənim səni öldürməyim üçün kifayət qədər səbəb vardır; lakin mən hələ Vey çayı yanında içdiyim andı unutmamışam və buna görə də səni günahların ucundan təqib etməyəcəyəm». Kat İl xaqana ailəsini quytarır, onu Txay-nxuda yerləşdirir və ərzaqla təmin edirlər. Tezliklə Sıqye də 40 minlik camaatı ilə Çin imperatoruna tabe olur. Xaqanın kiçik qardaşı Yukuk şad Qaoçan dövlətinə qaçır, lakin tezliklə qayıdıb Çin imperatoruna tabe olur.

Kat İl xaqan otaqlarda yaşamır, həmişə özü üçün çadır qururdu. O, uzun müddət fikirli və qəmgin olurdu, ailə üzvləri ilə birlikdə kədərli və hüznü nəğmələr oxuyur və göz yaşı tökürdü. İmperatorun ona yazığı gəlir. Xuçjou dağlarında çoxlu maral və sığın olduğu üçün orada heyvan ovlamaqla əylənmək olardı. Buna görə də imperator Kat İl xaqanı həmin əyalətə vali təyin edir, lakin xaqan vəzifədən imtina edir. Onda bunun əvəzinə onu qvardiyaya təyin edirlər, hərbi rütbə, ev və ən yaxşı əkin torpaqları verirlər. 634-cü ildə Kat İl xaqan vəfat edir. onu təntənə ilə dəfn edirlər: türk adətinə görə onun cəsədini yandırırırlar. Kat İl xaqanın qəbri Ba çayının şərq sahilindədir.